

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі
«Ұлттық аграрлық ғылыми-білім беру орталығы» КЕАҚ
«Ы.ЖАҚАЕВ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КҮРІШ ШАРУАШЫЛЫҒЫ
ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ» ЖШС

«Күріштің бастапқы тұқым
шаруашылығындағы тұқымның тазалығын
сақтау жолдары»

*Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш
шаруашылығы ҒЗИ
Басқарма төрағасы*

*Лектор – Күріш және күріш ауыспалы
егіс дақылдарының тұқым шаруашылығы
бөлімінің меңгерушісі*

С.Т.Тәуімбаев

А.Е.Жалбыров

Қызылорда қаласы, 2025 ж

Әлемдік өсімдік шаруашылығының негізгі қағидасы жедел сорт алмастыру, сорт жаңарту және ғылыми негізделген тұқым шаруашылығы. Осыған байланысты «Қазақстан Республикасының тұқым шаруашылығы саласының 2023-2033 жылдарға арналған даму стратегиясында» негізгі даму векторын тұқым шаруашылығының жаңа жүйесінің қалыптасуына, өнімнің жоғарылауына, су және ресурсүнемдегіш технологияларды енгізуге, сорт алмастыру мен сорт жаңартуға, техникалық және технологиялық қайта жарықтануға және мамандарды дайындауға бағытталуы тиіс.

Өсімдік шаруашылығында тұқым шаруашылығы ең негізгі саланың бірі болып саналады, өнімділік пен өсімдік шаруашылығының жалпы әлеуеті тұқымның сапасына байланысты. Тұқым шаруашылығы ғылымды көп пайдалануды қажет ететін сала, өйткені селекция, генетика, биотехнология тұқым шаруашылығы жүйесі арқылы нарық нысанына айналды және оның жетістіктері агроөндіріс кешенінің жағдайын сипаттайтын қосалқы көрсеткіш болып табылады.

Азық-түлік қауіпсіздігінің базалық көрсеткіші болып саналатын отандық сорттарымен қамтамасыздығы бойынша Қазақстан өзінің тәуелсіздігін жоғалтып алды. Тұқым бойынша импортқа тәуелділік барлық ауылшаруашылығы дақылдары бойынша байқалады. Бұл көрсеткіш күріште – 43%, бидайда – 37%, арпада – 46%, бұршақта – 90,4% құрайды. Бұл дегеніміз, кез келген санкция, табиғи апаттық жағдай немесе кез келген форс-мажорлық жағдай біздің ауылшаруашылығымызды жоғары репродукциялы тұқымсыз қалдыруы мүмкін. Соған қарамастан іс жүзінде тұқым шаруашылығының алғашқы сатысы болып саналатын және ҒЗИ, тәжірибе станциялары мен тәжірибе шаруашылықтарында жүргізілетін бірегей (бастапқы) тұқым шаруашылығы Қазақстанда 2006 жылдан бері қаржыландырылмай, ал 2012 жылдан бері субсидияланбай келеді.

Облысымыздағы негізгі ауылшаруашылық дақылы – күріштің өнімділігін үнемі арттырып отыру үшін сорт алмастыру және сорт жаңарту жұмыстары дер кезінде жүргізіліп тұруы тиіс. Яғни, бұрыннан егіліп келе жатқан сорттардың орнына өнімділігі, жарма сапасы, аурулар мен зиянкестерге және жергілікті топырақ – климаттың қолайсыз жағдайларына төзімді жаңа сорттарды енгізу керек. Сорт алмастыруды тездету үшін тұқым шаруашылығында, әсіресе, бастапқы тұқым шаруашылығында тұқымды жедел көбейту әдістері мен тәсілдерін әзірлеп, тікелей өндіріске енгізу қажет.

Соңғы жылдары Ү. Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары күріштің жаңа жоғары өнімді, жарма сапасы шетелдік тәуір сорттардың жарма сапасынан кем емес, ал жергілікті тұзданған топырақ пен қолайсыз ауа райына жақсы бейімделген жаңа Сыр Сұлуы, ұзын дәнді Айсара және Ресей ғалымдарымен бірлесіп шығарған алғашқы домалақ дәнді Байқоңыр сортын шығарып, өндіріске енгізуде. Сонымен қатар, бірнеше жыл экологиялық сынақтан өтіп біздің жерде өнімділігі мен бейімділігі бойынша көзге түскен Ресейдің сорттары да өндіріске ұсынылып отыр.

Ал біздің облыста күріш егісінің негізгі көлеміне өз елінде егілмейтін Ресейдің Лидер және аз көлемде егілетін Янтарь сорттары мен жергілікті Маржан сорты егілуде. Бұл сорттардың әр қайсысының өзіне тән кемшіліктері бар. Мысалы, Лидер сорты кей жылдары солтүстік өңірлерде толық піспей қалады және оның егістігі қызыл дәнді түрлермен ластануға бейім. Ал, Янтарь сортының өнімділік әлеуеті шектеулі екенін білеміз. Облысымыздың брендіне айналған Маржан сорты жергілікті жердің стрестік жағдайларына бейімділігіне және жармасының дәмділігіне байланысты, әлде де болса, сұранысқа ие болуына қарамастан, бұл сорттың да өзіне тән кемшіліктері бар. Маржан сортының өнімділік әлеуеті жоғары өнімді Ресей сорттарынан төмендеу және сақтандыру шаралары дер кезінде жүргізілмесе саңырауқұлақ ауруларына жиі шалдығады. Соңғы жылдары Ресей сорттарының да ауруға шалдығуы жиі байқалып жүр.

Осыған орай, жоғарыда аталған сорттары жаңадан шыққан отандық сорттармен тездетіп алмастыру үшін күріш институтында әзірленіп, патенттер алынған, тұқымы тапшы жаңа күріш сорттарын жеделдетіп көбейту әдістері қолданылуда. Бұл әдістерге бастапқы тұқым шаруашылығында, яғни, ұрпақты сынау және көбейту питомниктерінде қолданылып жүрген, күрішті жалға егу, тұқымды өндіріп себу және күрішті көшеттеп егудің бірнеше әдістері мен тәсілдерін жатқызуға болады.

Қабылданған қағидаға сәйкес күріштің тұқым шаруашылығы процесі бастапқы, элиталық және жаппай деп аталатын үш кезеңнен тұрады. **Қазақстан Республикасының «Тұқым шаруашылығы туралы» заңына сәйкес** сорттық тұқым өндіруді ұйымдастыру және онымен тауарлы күріш өндірушілерді қамтамасыз ету төмендегідей сызба бойынша жүргізілуі тиіс.

1 – кесте. Тұқым шаруашылығын ұйымдастыру сызбасы

Ғылыми-зерттеу институттары немесе сорт оргинаторлары	Бірегей тұқым
Элиталық шаруашылықтары тұқым	Элита
Мамандырылған шаруашылықтары тұқым	Бірінші және екінші репродукция
Тауарлы күріш өндіретін шаруашылықтар	Үшінші репродукция тұтынушыларға сатылады

Бастапқы тұқым шаруашылығымен айналысатын ғылыми-зерттеу институттары немесе сорт оргинаторлары элиталық тұқым шаруашылықтарын пайдалануға рұқсат етілген және перспективалы сорттардың бірегей тұқымымен қамтамасыз етеді. Элиталық тұқым шаруашылықтары өз кезегінде күріш өсіретін әр ауданда орналасқан арнайы тұқым шаруашылықтарын қажетті мөлшерде элиталық тұқыммен қамтамасыз етеді.

Мамандырылған тұқым шаруашылықтары өздерінде элитаны екінші көбейтілген тұқымға (репродукцияға) дейін жеткізіп, өздері қамтамасыз етуге тиіс аудандағы тауарлы күріш өндіретін шаруашылықтарды жеткілікті

мөлшерде тұқыммен қамтамасыз етіп отырады. Ал тауарлы күріш өндіретін шаруашылықтарда өсірілген үшінші репродукциялы күріш, тауарлы астық ретінде, тұтынушыларға сатылады. Осылайша пайдалануға рұқсат етілген күріш сорттарының тұқымы әр 3-4 жыл ішінде жаңартылып тұрады.

Қазақстанда күріштің тұқым шаруашылығы, басқа ТМД елдерінде секілді қысқартылған схема бойынша жүргізіледі: 1) элиталық өсімдіктерді тандап алу; 2) ұрпақты сынау питомнигі – ҰСП; 3) көбейту питомнигі – КП; 4) суперэлита; 5) элита; 6, 7, 8) I, II, III – көбейтілген (репродукциялы) тұқым.

Бірегей тұқым өндірумен негізінен «Ы. Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ҒЗИ» ЖШС айналысады. Ал элита өндірумен осы институт және тағы 1-2 шаруашылық, I-II – көбейтілген тұқым өндірумен аудандарда орналасқан мамандырылған тұқым шаруашылықтары айналысады.

Егістіктің ластану себептері

Аталған далалық-лас түрлер қолайсыз жағдайларға өте төзімді және түптегіш болып келеді. 30 тәулік бойы 10°C мұздатып ұстағанын алғалдәндері өнгіштігін толық сақтайды. Қызыл дәнді күріштің дәндері 10 см тереңдіктен өніп шығып өміршең ұрпақ бере алады. Қызыл дәнді түрлердің вегетациялық кезеңі 90-95 күн, өсімдік биіктігі 115-130 см құрайды.

Олар пирикулярриозбен жиі ауырады және көбіне күріш егісінің жаппай ауруының көзі болады. Дәндерінің көлемі, 1000 дәнінің массасы, өзіндік салмағы мен желкенділігі бойынша көрсеткіштер і аудандастырылған сорттарға жақын болғандықтан оларды жалпы массадан бөліп алу қиын.

Қызыл күріш түрлері

Мәдени дақылдардың ішінде күріш гигрофитке жатады, яғни бүкіл өсу дәуірінде күріш суда өседі. Сонымен қатар, күріш тұқымында әртүрлі мөлшерде қызыл дәнді түрлер кездеседі. Бұл күріш жармасының тауарлық түріне қатты әсер етеді және тұтынушылық сұраныс пен бағаның қалыптасуына кері әсерін тигізеді.

Қызыл дәнді күрішпен күрес жүргізу үшін оның түршелерін, биологиясын, ластану себептері мен күресу шараларын білу қажет. Қызылорда облысындағы күріш егістіктерінде көбірек тараған түршелер 4-кестеде келтірілген.

Аталған далалық-лас түрлер қолайсыз жағдайларға өте төзімді және түптегіш болып келеді. 30 тәулік бойы 10°C мұздатып ұстаған ылғал дәндері өнгіштігін толық сақтайды. Қызыл дәнді күріштің дәндері 10 см тереңдіктен өніп шығып өміршең ұрпақ бере алады. Қызыл дәнді түрлердің вегетациялық кезеңі 90-95 күн, өсімдік биіктігі 115-130 см құрайды. Олар пирикулярриозбен жиі ауырады және көбіне күріш егісінің жаппай ауруының көзі болады. Дәндерінің көлемі, 1000 дәнінің массасы, өзіндік салмағы мен желкенділігі бойынша көрсеткіштері аудандастырылған сорттарға жақын болғандықтан оларды жалпы массадан бөліп алу қиын.

Күріш егісінің ластануымен күрес шаралары

Ластануды жоюдың негізгі шарты күрішті бірінші классты және бірінші категориялы сорттық тазалығы бар, қызыл дәнді түрлермен ластанбаған тұқыммен егу. Бұл үшін тұқымдық материалды үнемі жаңартып тұру қажет. Тұқымдық егістік үшін бұл шара 0,5% ластанғанда, ал тауарлы күріште ластану 1,0% және одан жоғары болғанда жүргізілуі керек. Сорттық отау міндетті түрде жүргізілуі тиіс. Кеш пісетін сорттарда отау өсімдіктер бас шығарғанға дейін, ал ерте пісетін сорттарда негізгі сорт бас шығарған кезде жүргізілгені дұрыс.

Отауды дәншіктің және гүл қабығының түсі айқындалған кезең-пісу фазасының басында аяқталады.

Күріш тұқымына қойылатын негізгі талаптар тұқымның өнгіштігі, өну энергиясы, тазалығы, әсіресе арамшөптердің тұқымы және қызыл дәнді күрішпен ластануы, аурулармен және зиянкестермен зақымдануы, дәндердің біркелкілігі, т.с.с. қасиеттері мен белгілеріне байланысты болады.

Тұқымның егістік сапасына қойылатын талаптар МЕМСТ-тарда белгіленген, сол талаптарға байланысты дәнді дақылдар тұқымы үш класқа бөлінеді (2 кесте).

3 – кесте. Егістік тазалық нормалары

Класс	Негізгі	Арамшөп	егізгі дақылдың ішінде аршылған дәндердің мөлшері (%) массасы бойынша аспау керек	өнгіштігі, % кем емес	Ылғалды,
	9,0			5	4,0
	8,0	0		0	4,0
	7,0	00		5	4,0

Егіншілік мәдениетін арттыру үшін тұқымдық егістіктер үшін себу стандарттарының бірінші классты тұқымын, ал тауарлы егістіктерде – бірінші, екінші классты тұқымын пайдалану ұсынылады. Үшінші класстық тұқымды тек ерекше жағдайларда ғана себуге болады.

МЕМСТ-тың технологиялық талаптарына сай сорттық тазалығы мен қызыл дәнді түрлердің мөлшері бойынша репродукциялық тұқым далалық апробация кезінде үш топқа бөлінеді.

4 – кесте. Сорттық тазалық нормалары

Тұқымдық материалдың категориясы	Сорттық тазалығы кем емес, %	Сорттық қоспа	
		Құарлығы	Оның ішінде қызыл дәнді түрлер, % аспау керек
	9,5	,5	,1

I	7,0	,0	,3
II	5,0	,0	,0

Суперэлита және элита тұқымының сорттық тазалығы 99,8 %-дан кем болмауы тиіс және қызыл дәнді түрлер мүлдем болмау керек, ал басқа репродукцияларда оның мөлшері кестеде келтірілген нормадан артық болмауы тиіс.

Мамандырылған тұқым шаруашылықтарында өсірілетін тұқым сорттық тазалығы бойынша бірінші категориядан төмен болмауы керек.